

UDK 808.5

Dilafruz NE'MATJONOVA,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: dilafruznematjonovna@gmail.com

NamDU dotsenti, PhD D.Sarimsakova taqrizi asosida

FRAZEOLGIK VA PAREMIOLGIK BIRLIKLARDA SONLARNING QO‘LLANILISHINING LINGVOMADANIY JIHATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada frazeologik va paremiologik birliklarda sonlarning qo‘llanilishi lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi. O‘zbek tilidagi frazeologik va paremiologik birliklarda sonlar muhim rol o‘ynaydi. Masalan, "uch", "yetti" va "qirq" sonlari o‘ziga xos madaniy va lingvistik ma‘nolarga ega. Marhumni xotirlash, to‘y marosimlari, sovcilik kabi urf-odatlarda bu sonlarning qo‘llanilishi lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Lingvomadaniy xususiyatlar, frazeologik birliklar, paremiologik birliklar, sonlar, o‘zbek tili madaniyat maqollar.

LINGUISTIC ASPECT OF THE USE OF NUMBERS IN PHRASEOLOGICAL AND PAREMIOLOGICAL UNITS

Annotation

This article analyzes using numbers in phraseological and paremiological units from a linguistic and cultural point of view. Numbers play an important role in phraseological and paremiological units in the Uzbek language. For example, the numbers "three", "seven" and "forty" have specific cultural and linguistic meanings. The use of these numbers in traditions such as commemoration of the deceased, wedding ceremonies, courtship is analyzed from a linguistic and cultural point of view.

Key words: Linguistic and cultural features, phraseological units, paremiological units, numbers, Uzbek cultural proverbs.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ И ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ

Аннотация

В данной статье анализируется употребление чисел во фразеологических и паремнологических единицах с лингвокультурологической точки зрения. Числа играют важную роль во фразеологических и паремнологических единицах узбекского языка. Например, числа «три», «семь» и «сорок» имеют определенное культурное и языковое значение. С лингвокультурологической точки зрения анализируется использование этих чисел в таких традициях, как поминовение усопших, свадебные обряды, ухаживания.

Ключевые слова: Лингвокультурные особенности, фразеологизмы, паремнологические единицы, числа, узбекские культурные пословицы.

Kirish. Yusuf Nurmuhammedov “Inson o‘y-fikrlarini va hislarini ifodalashda tildan vosita sifatida foydalanadi. Shu o‘rinda aytish mumkinki, huddi fikr va hislar tildan mustaqildek tuyiladi. Lekin til fikrlar shakllanishi va saqlanishida katta rol o‘ynaydi. Til imkoniyatlari va lisoniy kompetensiyamizga asoslangan holda aniqroq yoki abstrakt shaklda zo‘hiriy va botiniy olamlarni ifoda etamiz” deb izohlaydi [1]. B.Uorf talqinicha, “Til shunchaki fikrlarni bayon qilish uchun vosita emas, aksincha g‘oyalarni shakllantiruvchi, shaxsning aqliy faoliyati, taassurotlarini tahlil qilish uchun dastur va qo‘llanma” [2].

Mavzuga oid materiallar va tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslik tarixida til va madaniyatning o‘zaro munosabati masalasiga uch xil yondashuv borligini kuzatishimiz mumkin. Madaniyatning tilga bir tomonlama ta‘sirini yoqlovchilar S.A.Atanovskiy, G.A.Brutyan, E.S.Markaryan kabilardir. Ularning fikricha, birinchi yondashuvda til madaniyatning oddiy in‘ikosi sifatida deb qarashadi. Ikkinchi yondashuv tarafdorlari V.fon Humbold, I.G.Gerder, E.Sepir va B.Uorf lar bo‘lib, til millatning “ruhi”, ya‘ni u madaniyatga ta‘sir etish kuchiga ega va har qanday milliy til milliy madaniyat va jamiyat samarasini ifodalaydi degan fikrni olg‘a surishadi. Uchinchi yondashuv til va madaniyatning o‘zaro munosabati haqida bo‘lib, K.Levi-Stross, N.I.Jinkin, N.I.Tolstoy va boshqa olimlar ilmiy ishlarida aks ettirishadi. Unga ko‘ra, “til-biz ajdodlarimizdan

meros qilib olgan madaniyatning tarkibiy qismi, til – biz uning yordamida madaniyatni o‘zlashtirishimizdagi asosiy vosita va nihoyat til – ruhimiz voqeligi” deyilgan. B. Uorfning talqiniga ko‘ra, [til] shunchaki fikrlarni ifodalash vositasi emas, balki g‘oyalarni shakllantiruvchi, shaxsning aqliy faoliyati va taassurotlarini tahlil qilish, kelishuvdagi aqliy resurslarni sintez qilish uchun dastur va qo‘llanmadir [2]. Biz hodisalar dunyosidan ajratadigan toifalar va turlarni u yerda topa olmaymiz, chunki ular har bir kuzatuvchining ko‘ziga qarab turadi; aksincha, dunyo bizning aqlimiz tomonidan tartibga solinishi kerak bo‘lgan kaleydoskopik taassurotlar oqimida aks etadi va bu asosan bizning ongimizdagi lingvistik tizimlar orqali amalga oshiriladi[3]. Biz tabiatni qisqartiramiz, uni tushunchalarga ajratamiz va o‘zimizga xos ma‘nolarni belgilaymiz, chunki biz uni shu tarzda tashkil etish bo‘yicha kelishuv ishtirokchilarimiz - bu bizning nutq jamoatimiz bo‘ylab amal qiladigan va tilimiz naqshlarida kodlangan kelishuvdir, ammo uning shartlari mutlaqo majburiydir; biz faqat kelishuv qaroriga binoan ma‘lumotlarni tashkil qilish va tasniflashga egamiz [2].

Tahlil va natijalar. Madaniyat tushunchasiga 500 dan ortiq va til tushunchasiga undan ham ko‘proq ta‘riflar mavjud. Amerikalik antropologlar A.Kreber va K.Klaxon 300 dan ziyod madaniyat ta‘riflarini tahlil qilgach, 6 tip tasniflarni (tavsifiy, normativ, tarixiy, psixologik, struktur va genetik nuqtai nazar) ajratib ko‘rsatdilar [4].

Tavsifiy nuqtai nazardan, "madaniyat yoki sivilizatsiya keng etnografik ma'noda jamiyat a'zosi sifatida inson tomonidan o'zlashtirilgan bilim, e'tiqod, san'at, axloq, qonun, taomil va boshqa qobiliyat va odatlardan tashkil topadi" [5]. Ya'ni, madaniyat lingvomadaniy jamoaning turli ko'rinishdagi faoliyatlarining yig'indisidir.

Tarixiy jihatdan, madaniyat "bizning hayotimiz mazmunini tashkil etuvchi, ijtimoiy meros sifatida qabul qilingan faoliyat va e'tiqodlar to'plami" [6]. Ushbu ta'rif markazida faoliyat tushunchasi yotadi, bu esa lingvomadaniyatshunoslarni jalb qiladi va an'ana hamda ijtimoiy merosning ahamiyatiga urg'u beradi. Madaniyatning normativ aspekti kishilar jamoasining hayot tarzi yoki idealari va qadriyatlarini qamrab oladi. "Jamoat yoki qabila amal qiladigan hayot tarzi madaniyat hisoblanadi... qabila madaniyati qabila amal qiladigan an'anaviy e'tiqod va tajribalar to'plamidir [7]. Boshqa tomondan, "madaniyat... yovvoyi yoki madaniyatli insonlar haqidagi so'zga bog'liq bo'lmagan holda har qanday insonlar guruhining moddiy va ijtimoiy boyliklari (institutlar, urf-odatlar, taomillar, xulq-atvor reaksiyalari)" [7].

Psixologik talqinga ko'ra, "madaniyat – guruh, jamoa yoki jamiyat uchun umumiy odatga aylangan xulq-atvor shakli". Har bir shaxs o'ziga xos individual, takrorlanmas bo'lsa-da, u o'zi mansub madaniyatning an'anaviy model va taomillariga muvofiq yashashi kerak bo'ladi. Struktur nuqtai nazardan, "madaniyat – bu jamiyat a'zolarining tartibli takrorlanuvchi reaksiyalari" hamda "o'rganish yo'li bilan olingan xulq-atvor va komponentlari, bu jamiyat a'zolari o'rtasida yoyilgan va vorislik orqali avloddan-avlodga o'tuvchi xulq-atvor natijalarining birikuvi" dir [8].

Genetik tavsifga ko'ra, "madaniyat - bu insonga xos aqliy qobiliyatlarning amalga oshishiga bog'liq bo'lgan, biz "simvollar bilan ifodalash" deb nomlaydigan, narsa va hodisa fenomenlarining alohida tartibi yoki sinfi uchun nom. Lo'ndaroq aytganda, madaniyat moddiy obyektlar – asboblardan, moslamalar, ornament, tumor va hokazo hamda ramziy ifodalash kontekstlarida qo'llanuvchi amallar, maslak va taomillardir. Bu mavjudlik va yashab qolish maqsadida kurash uchun inson tomonidan qo'llanadigan ekzosomatik yo'l va vositalar bilan tuzilgan nozik mexanizmdir" [9]. Yuqoridagi madaniyat tiplari naqsif tamoyillariga asoslangan, ammo ularni birlashtiruvchi nuqta insonning o'rganish va yaratuvchanlik qobiliyatidir.

Lisoniy madaniyatshunoslik fani lingvistik va madaniyatshunoslikning paradigmatlari (namuna, andoza-ilmiiy yutuqlar majmui) kesishmasida paydo bo'lgan bo'lib, uning mohiyati madaniyat, til va mentalitet orasidagi munosabatlar tabiatini ochib berishdir. Insonning tabiati, tarix, jamiyat va madaniy borliqning boshqa yo'nalishlariga ko'ra inson o'zining anglashini tadqiq etishi madaniyatshunoslik hisoblanadi. Antroposentrik (antroposentrik yo'nalish – inson mohiyatini til bilan bog'lab ko'rib chiqish, yo'nalish, insonning o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni olamni idrok etish, atrof-borliqning lisoniy ongda aks etishi, zohiriy va botiniy olam hamda uning obyektlarini o'zlashtirish natijalarini til vositalari bilan qo'llashdir [10]. Madaniyatshunoslik inson tabiati, tarix, jamiyat, ijtimoiy va madaniy borliq va insonning o'zini anglab yetishini bildirsada, antroposentrik esa tilda jamlagan insonning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi. Bizni buyuk shoir va yozuvchilarimizdan bir bobimiz A.Navoiy hazratlari tilga quyidagicha ta'rif berishlariga diqqat qilaylik: "tilni xanjarga, so'zni unga qadalgan injular" "tilni ochilgan lolaga, so'z durlarini esa unga qo'ngan shabnamga o'xshaydi" [11]. Bu ta'riflardan xulosa qiladigan bo'lsak, til birlamchiligi, madaniyatning ifoda vositasi ekanligi anglashiladi.

O'zbek tilidagi frazeologizm va paremiologik birliklarda ko'plab turli xil sonlarni uchratishimiz mumkin va aynan o'sha sonlarning lingvomadaniyatda ma'lum bir muhim

rol o'ynashi ham ko'pchilikka sir emas. Frazeologizm va paremiologik birliklarda, masalan, bir, ikki, uch, besh, yetti, o'ttiz ikki, qirq, yuz, ming kabi sonlar eng faol qatnashadiganlaridir. Bu sonlarning har biri lingvomadaniyatda o'ziga xos xususiyatga ega. Fikrimiz isboti tariqasida berilgan sonlarning lingvomadaniyatda qanday vazifada kelishini tavsiflab chiqamiz.

Uch soni bo'yicha quyidagi ma'lumotlarni berib o'tamiz: o'zbek etnografiyasida marhumni dafn qilgandan so'ng va uch hayit oralig'ida o'tkaziladigan xotirlash marosimlari vujudga kelgan. Marhum vafotidan so'ng "uch" deb ataladigan marosim azali uyda birinchi marta o'tkaziladigan marosim nomi. Ushbu marosimda marhumning kiyimlari yuviladi va uni yuvg'uchiga beriladi, shu sababli kiruvdi deyiladi. Kiruvdi dafnning uchinchi kunida bo'lgani uchun "uch" deb nomlanadi va dafn marosimidan so'ng uch kungacha janoza o'qilgan xonadonda marhum haqiga duofotiha qilinadi. Qo'shimcha qilsak, azali uyda uch kungacha ovqat qilinmaydi va qarindoshlar yoki qo'ni-qo'shnilar uylarida taom tayyorlab olib chiqishadi. Bu borada har-xil fikrlar mavjud, masalan, agar yemak uchun olov yoqilsa go'yoki o'lik yonadi deb hisoblashadi. Aslida uch kungacha marhumning yaqinlari g'am-qayg'u chekayotganlari uchun pishir-kuydir haqida o'ylasholmaydi. Bundan tashqari to'y marosimlarda ham uch soniga tez-tez guvoh bo'lishimiz mumkin, odatda sunnat to'yimi, chaqoloq tug'ilgandagi aqiqa to'yimi yoki nikoh to'ylari uch kun davom etadi. Bu marosimlar davomida mehmonlarga uch kun mehmondorchilik va taomlar ham odatda uch xil tortiladi.

Xalqimizda mehmondorchilik uch kun degan gaplar ham tez-tez uchraydi. To'y marosimlaridan biri kelin salomida kelinchak uch marotaba egilib salom berishi ham ko'pchilikka ayon. Mazkur ma'lumotlarga qo'shimcha qiladigan bo'lsak, biron xonadonga uy a'zolaridan birini uch marotabagacha chaqirish madaniyat belgisi hisoblanadi. Ma'lumot o'rnida aytgandak, o'zbek xalqiga tegishli odatlardan birida, ko'pchilik kimdir biron yerdan narsa yoki buyum topib olganda topib olgan kishi uch marotaba "kimmiki" deyishi va hech kimdan javob kelmasa topib olingan buyum "halol" bo'ldi deyishadi. O'zbek odatlariga tegishli bo'lgan "sovcilik" da kuyov tomondagilar qizni uch marotabagacha so'rab kelishlari o'z o'ziga sanaladi va kelin tarafdagilarni ham rozi bo'lish ehtimoli kuchayadi, hamda kelinni roziligini olish ham uch marotabagacha bo'lishi kerak. Bu kabi misollardan ko'plab keltirishimiz mumkin, lekin diqqatimizni yetti soniga ham qaratsak. Agar "qaysi raqamni yoqtirasiz?" deb savol bersangiz ko'plab odamlar "yetti" deb javob berishadi. Sababi madaniyatimizda yetti soni baxt va omad keltiradigan son deb qaraladi. Masalan, moshina nomerida yetti soni bo'lishini xohlashadi va mashxur futbolchilar mazkur raqamda o'ynashni afzal ko'rishadi. Yana yetti soni qatnashgan mobil raqamlarni ham suyishadi. Bu istaklari uchun yetti soni bor raqamlarni sotib olishda katta sarflashlariga ham guvoh bo'lib turamiz.

Yetti sonini bu darajada bo'lishiga sabab hayotda shu raqam bilan bog'liq bir qancha ajoyibotlar mavjudligidir: yetti kun, yetti sayyora, yetti mo'jiza, yetti xil rang, yetti iqlim, yetti dengiz, yetti musiqiy nota va boshqalar. O'zbek xalq urf-odati va madaniyatini ko'plab jihatlari tahsinga loyiq, ulardan biri, kelin olmoqchi yoki qiz uzatmoqchi xonadonlar bir-birlarini yetti avlodigacha surishtirishadi. Bu esa juda katta ahamiyatga ega, chunki avlod-ajdodlari orasida noma'qul ishlar qilgan kishilar yoki ruhiy xasta bo'lganlarini aniqlashlari kelajak yosh oilaning farovon hayotlari uchun muhimdir.

Muhokama. O'zbek madaniyati mahalliy o'yinlarda ham seziladi, misol uchun, "yetti teshik": Bu o'yinda bolalar yerga turli teshiklar qazib, ularning har biriga bir son berishadi. Keyin esa ishtirokchilar navbat bilan to'pni

teshiklarga urib, teshiklar orqali to'pni o'tkazishadi. Maqsad to'pni yetti teshikdan o'tkazishdir. Va "yetti qiz": Bu o'yin asosan qizlar o'rtasida o'ynaladi. O'yinda qizlar davra shaklida turib, qo'llarini bir-biriga tutib, navbat bilan "yetti qiz" deb aytishadi va har bir son uchun bir qadam tashlashadi. Bu o'yin raqsga o'xshash harakatlar bilan amalga oshiriladi. Yana bir o'yinlardan biri "yetti" tosh: Bolalar yerga yetti dona kichik tosh qo'yishadi va ularni bir-biriga urib, toshlarni yig'ishadi. Toshlar bilan turli xil vazifalar bajariladi, masalan, bir toshni havoga tashlab, boshqa toshlarni tezlik bilan yig'ish. O'zbek madaniyatida yetti soni bilan bog'liq har-xil urf-odatlar ko'p uchrashini ko'rib chiqdik va bu haqida yana davom ettirishimiz mumkin, lekin navbatdagi mashhur sonlardan biri qirq sonini ko'rib chiqamiz.

Xalqimiz orasida shunday urf-odat borki, uni "qirq" deb ataymiz, u kishi vafotidan so'ng o'tkaziladigan marosim. Bu marosim odatda o'ttiz yetti yoki o'ttiz to'qqizinchi kunda bo'ladi. Bu marosimni qilishning sababi, marhumning ruhi qirq kun dunyolar orasida bo'ladi va u ozirat hayotiga yetguncha mazkur kun mobaynida atrofda aylanib yuradi deb ishoniladi shu tufayli qirq kundan bir yilgacha qora yoki ko'k kiyib yurishadi. "Qirq" marosimi "katta qirq va kichik qirq" marosimlarini o'z ichiga oladi. "Kichik qirq" kishi o'limidan so'ng yigirma kun ichida o'tkaziladi "Qirq" ni "chilla" degan so'z bilan ham yuritiladi, faqat "chilla" so'zi boshqa marosimlar uchun, masalan, yangi tug'ilgan chaqaloq, yangi

tuqqan ayol va yangi kelin-kuyovlarni "chilla"si bo'ladi. Bu "chilla"ni tutishdan maqsad, ularni qirq kun davomida yomon ko'zlardan asrash, qorong'u tunlarda yolg'izlatmaslik va og'ir mehnat qildirmaslik, ayniqsa tuqqan ayolga. bu amallarni ilmiy tadqiqotda ko'rib chiqadigan bo'lsak, tuqqan ayolning tanasi qirq kundan keyin tiklanadi, yangi chaqaloq esa qirq kun ichida tashqi muhitga moslashadi, bularga qo'shimcha tariqasida homiladorlik davri qirq haftagacha davom etishidir. Bundan tashqari xalq orasida fasllarda ham "chilla" so'zi qo'llaniladi, yozdagi "chilla" saraton, qishdagi esa qahraton deb ham yuritiladi. Saraton yozning eng issiq qirq kunligida va qahraton qishning eng soviuq qirq kunligida bo'ladi. Qo'shimcha ma'lumotlardan biri, kishi qirqa kirganda yetuk, komil inson bo'ladi deb kattalarimiz aytishadi, chunki inson qirq yoshigacha turli-xil hayot sinovlaridan o'tib yetarlicha tajriba to'plashi mumkin va o'sha hayotiy tajribalariga tayangan holda aql bilan ish qila oladi deb hisoblashadi.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlardan xulosa qiladigan bo'lsak, madaniyat va til tushunchalari berilgan ko'plab ta'riflarga tayanib, tilning inson hayotidagi roli va ahamiyati beqiyos ekan, til birlamchiligi, madaniyatning ifoda vositasi ekanligini tushunamiz. Frazeologik va paremiologik birliklarda "uch", "qirq" va "yetti" sonlarning qo'llanilishi, marhumni xotirlash, to'y marosimlari, sovcilik kabi urf-odatlarda bu sonlarning qo'llanilishi lingvomadaniy jihatdan tahlil qilindi.

ADABIYOTLAR

1. Nurmuhamedov Yusuf. Frazeologiyaning dolzarb masalalari. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Samarqand: "SamDCHTI" nashriyoti, 2022. – 90 bet.
2. Whorf B. L. Language, thought, and reality: selected writings of... (Edited by John B. Carroll.). – 1956.
3. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: М.: Флинта: Наука, 2010, -282с
4. Розин В. М. Эмоции в искусстве, искусство-психотехника эмоций //Мир психологии. – 2002. – №. 4. – С. 71-84.
5. Taylor V. E. Para/Inquiry: Postmodern religion and culture. –Routledge, 2008.
6. Sepir E. Yazyk: Vvedenie v izucheniye rechi //Izbrannyye statyi po yazykoznaniyu I kulturologii.–M.: Progress. – 1993.
7. Алефиренко Н. Ф. Синергетика лингвокультурологии как методологическая проблема. Verlag, 2007. –379с
8. Linton R. Section of anthropology: the tree of culture //Transactions of the New York Academy of Sciences. – 1949. – Т. 11. – №. 5 Series II. – С. 171-175.
9. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. М.: ФЛИНТА, 2014. – 416 с.
10. Ma'ripov J. Antroposentrizm-tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishi sifatida, -T., 62-bet.
11. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 11-tom. Xamsa. Saddi Iskandariy. -T.: "Fan", 2002.